

I. Szakmai zárójelentés

Projektünk, kutatásaink várható elméleti és gyakorlati jelentőségét az alábbiakban foglaltuk össze.

1. A hármas határ mentén gyűjtött anyagból létrehozunk egy informatizált adatbázist, amely nemcsak a látszólagosidő-vizsgálathoz ad alapot, hanem a kutatópontokon lehetővé teszi a megismételhetőséget, a valóságosidő-vizsgálatot is. A kutatás mutatja a szociolingvisztikai módszerek szóföldrajzi vizsgálatokban való alkalmazhatóságát.

2. Olyan – Magyarországon eddig még nem ismert és nemzetközileg is újszerű – többdimenziós térképlapokat tartalmazó CD-ROM-ot készítünk, amely a földrajzi alapú, társadalmi vetületű nyelvi tendenciákat mennyiségileg is mutatja.

3. Ezzel – kutatási területünkön – egzakt módon tükröztethetők a mesterséges országhatár okozta nyelvhasználati különbségek, valamint a fáziskésés tényei; de ugyanakkor várhatóan az is, hogy az északkeleti nyelvjárási régiót ezzel együtt a határon inneni és túli nyelvjárások egységeként kell szemlélnünk.

4. Új ábrázolási módszerünkkel megvalósíthatónak tartjuk, hogy településenként úgy ábrázoljuk a regionális nyelvi valóságot, hogy „a két szélső pólusban, illetőleg az általuk közrefogott változásspektrumban helyezzük el a feltárt nyelvi adatokat, jelenségeket” (Kiss Jenő 1999: 424), s mindezekhez hozzárendeljük társadalmi disztribúciójukat.

5. A társadalmi változók térképlapra vetítésével láthatóvá válik a nyelvi változók társadalmi eloszlása, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Ábrázolni tudjuk a nyelvhasználatot jellemző dinamizmust.

6. Pontosabban megrajzolható a vizsgált jelenségek izoglosszája, de láthatóvá válik az izoglosszán belüli tagolódás, mozgás is, előrevetíthető az izoglossza várható módosulása.

Az OTKA K76239 számú pályázat segítségével célkitűzéseinket teljesítettük: megvalósult az 1997-től az északkeleti hármas határ mentén 18 településről (8 magyarországi, 6 kárpátaljai, 4 romániai) 537 adatközlőtől különböző módszerekkel gyűjtött morfológiai és lexikai korpusz informatizálása, az adatbázis létrehozása; illetve a 143 000 nyelvi adatból válogatva a kutatási célkitűzéseinknek leginkább megfelelő hat településpárt (Lónya–Bótrágy; Barabás–Mezőkaszony; Tiszabecs–Tiszaújlak a magyar–ukrán határ mentén, valamint Rozsály–Kispeleske; Csengersima–Szamosdara; Bátorliget–Börvely a magyar–román határ két oldalán) kiemelve elkészítettük többdimenziós térképlapjainkat. A 71 morfológiai és 70 lexikai térképlapot – rövid elemzéssel – az elkészült kötetünk (P. Lakatos Ilona szerk. *A változó nyelvhasználat a hármas határ mentén – Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.) mellékletében található CD tartalmazza. A projekt ideje alatt 15 publikációt készítettünk, 11 hazai és nemzetközi konferencia-előadást tartottunk.

Összefoglaló tanulmánykötetünkben – az elméleti és módszertani bevezető után – azokat a morfológiai (típus)változókat, illetve térképlapjaikat elemezzük, amely változók nyelvtörténeti szempontból, rendszerszerűségükben, területi és használati kötöttségük miatt alkalmasak problémafelvetéseink illusztrálására és eredményeink, illetve következtetéseink megfogalmazására. Mutatják a nyelvhasználatot jellemző dinamizmust, és érzékeltethetik a nyelvi változás lehetséges irányait. Lexikai adatbázisunk, illetve lexikai térképlapjaink elemzése nem teljes körű, ezekben a fejezetekben inkább azt mutatjuk be, hogy a dimenzionális szemléletnek megfelelően, a nyelvjárási szókincskutatás hagyományos szempontjain túlmutatva módszereink milyen többletet adhatnak a nyelvi variabilitás vizsgálatához.

Kutatásaink jellege:

A hármas határ mentén végzett nyelvföldrajzi és változásvizsgálatunkat a szociodialektológiai (Kiss 1999: 419, Juhász 2009: 152) és a labovi variacionista megközelítés mellett a dimenzionális szemlélet határozta meg: a nyelvi adatokat a tér, az idő és a humán/társadalmi dimenziók metszéspontjában értékeltük (vö. Kiss 1999: 420; uő. 2002a: 3–20; Juhász 2002a: 149–153; Juhász 2002b: 166). A térbeli dimenziót a kutatópontok elhelyezkedése (az államhatár magyar–ukrán és magyar–román oldalán fekvő települések); az idő dimenzióját a gyűjtött nyelvi anyag régebbi, részben a szakirodalomban található, részben saját gyűjtésből származó, illetőleg nyelvjárás-történeti adatokkal való összevetése (valóságosidő-vizsgálat) és az életkori csoportok adta látszólagosidő-vizsgálat; a társadalmi dimenziót pedig az adatközlők kiválasztásában alkalmazott szociolingvisztikai szempont jelentette. Kutatási célkitűzéseinkből és a nyelvföldrajz szemléletéből, módszeréből adódóan az időbeliség és a társadalmiság szempontját is a térbeliség alapjáról közelítjük meg (vö. Juhász in Kiss szerk. 2001a: 92; Juhász 2007: 134). Adataink értékelését a dimenzionális szemlélet negyedik tényezőjének tartható kulturális dimenzió is jelentősen befolyásolta, hiszen vizsgált területünk népek, nyelvek, kultúrák metszéspontjában helyezkedett/helyezkedik el, ezért kiváló terepet biztosít az interkulturális hatások nyelvi, nyelvhasználati következményeinek vizsgálatára is.

Kutatásaink különböző szakaszában az alábbi problémákkal, illetve a továbblépéseket meghatározó tényezőkkel kellett számolnunk.

A kutatópontok helyzetéből adódóan

A szociodialektális, dimenzionális szemléletű változásvizsgálatban a térbeliség dimenzióját sajátos geopolitikai meghatározottságában értelmeztük, az országhatár nyelvhasználatot, nyelvi változást befolyásoló szerepének feltárása volt a célunk. A geopolitikai oppozíció a társadalmi (szociokulturális) dimenzió vizsgálatában is meghatározó szemponttá vált: különböző nyelvi szituációkban élő, más-más beszélőközösségekhez tartozó, azonos szociokulturális státusú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése; a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése lokálisan és regionálisan a magyar–ukrán és magyar–román határ két oldalán. Az országhatár mint független változó azért lényeges, mert politikai, gazdaságföldrajzi és nyelvhasználati szempontból is azonos jellemzőkkel rendelkezik: elválaszt, összekapcsol, ugyanakkor ütköző- és szűrőzóna is lehet, a trianoni határok pedig kelet felé a kommunikációs vasfüggöny szerepét is betöltötték közel egy évszázadon át. Kutatásainkhoz olyan településpárokat állítottunk oppozícióba, amelyek a trianoni határok előtt feltételezhetően – s a terepmunka során több esetben kiderült, hogy valószínűleg is – kommunikációs, kulturális, illetve gazdasági kapcsolatban álltak egymással. A kutatópontok kijelölésekor lényeges szempont volt az országhatár két oldalán fekvő településpárok térbeli közelsége. Ezért kerülhettek a kutatópontok közé különböző társadalmi struktúrájú és gazdasági, infrastrukturális fejlettségű települések (pl. Tiszaújlak, Mezőkaszony, Börvely).

Kutatópontjaink: a magyarországi Lónya, Barabás, Beregsurány, Tiszabecs, Nagyar, Rozsály, Csengersima, Bátorliget; a kárpátaljai Bótrágy, Beregsom, Mezőkaszony, Tiszaújlak, Badaló, Beregszász; a romániai Pusztadaróc, Kispeske, Szamosdara, Börvely. (Az informatizált adatbázis valamennyi település teljes gyűjtött anyagát tartalmazza, a többdimenziós térképlapokon – éppen a határ közvetlensége, a települések közelsége, korábbi kapcsolataik és nyelvi/nyelvjárási háttere miatt – 12 kutatópont korpuszát dolgoztuk fel: Lónya–Bótrágy; Barabás–Mezőkaszony; Tiszabecs–Tiszaújlak; Rozsály–Kispeske; Csengersima–Szamosdara; Bátorliget–Börvely.)

Az országhatár szerepe mellett számolnunk kellett azzal, hogy vizsgált területünk korábban földrajzi egységként a Felső-Tisza-vidékhez, közigazgatási egységként Szatmár (Tiszabecs, Rozsály, Csengersima, Bátorliget; Kispeske, Szamosdara, Börvely), Bereg

(Lónya, Barabás, Bótrágy, Mezőkaszony) és Ugocsa (Tiszaújlak) vármegyéhez tartozott; néprajzilag pedig a Szatmári-síkság (Tiszabecs: Erdőhát; Rozsály: Szamosköz), a Szamoslát (Csengersima, Szamosdara, Kispeske), valamint az Ecsedi-láp (Börvely) és a Nyírség (Bátorliget) területén feküdt (vö. Kósa–Filep 1975; Balassa–Ortutay 1979: 27–44;). Láthatjuk, hogy kutatási területünkön mennyi – az évszázadok során kialakult – egymással összekapcsoló, ugyanakkor egymástól elválasztó tényező hatott erősítve, esetleg gyengítve is egymást. Kutatásaink térképlapra is vetített eredményeivel igazolt lényeges tanulsága lesz, hogy – bár a mesterségesen megvont országhatárokkal ezek a földrajzi, közigazgatási egységek megszűntek – bizonyos nyelvi jelenségek az egységhez tartozást mindmáig megőrizték. Az ebben az értelemben használt regionalitás, regionális különbség az országhatár független változója fölé boltozódik/boltozódhat.

A határok két-két oldalán található kutatópontként szereplő települések mindegyikére jellemző a perifériális peremhelyzet annak minden negatív társadalmi, gazdasági s talán kevésbé negatív nyelvi, nyelvhasználati vetületével.

A peremhelyzet nyelvi következményeiből adódóan kutatópontjaink a nyelvi egységesítő erők hatásának kevésbé voltak/és vannak kitéve. A peremhelyzet, az elszigeteltség kedvez a regionalizmusok megőrzésének, a nyelvjárások konzerválódásához, a „nyelvjárásba zártság” állapotához vezet (vö. pl. sokak mellett Juhász 2003: 257; Kolláth 2005: 46; Péntek é. n.).

Trianon után az országhatár túloldalán élő lakosság őshonos kisebbséggé vált, nyelve kisebbségi (nemzetiségi nyelvvé). Kutatópontjaink elhelyezkedése, zártsága [a mindegyik települést jellemző magyar nyelven folyó általános (középiskolai) tanítással összefüggésben] idős adatközlőink jelentős része egynyelvűnek, a fiatalabbak és a vegyes lakosságú településeken lakók (elsősorban a beregi rész, Tiszaújlak és Börvely lakói) magyar domináns kétnyelvűeknek tekinthetők. A nyelvjárási nyelvhasználat – a határon túl szükségszerűen más társadalmi, politikai, gazdasági körülmények között végbemenő – variálódása következtében nagy többségük ugyanakkor kettősnyelvű. A kisebbségben élőket a magyar köznyelv kisebb fokú jelenléte (korábban hiánya) és kevésbé (korábban alig) érvényesülő hatása miatt inkább nyelvjárásdomináns kettősnyelvűség jellemzi, szemben a magyarországi magyarság már kiegyensúlyozottabb kettősnyelvűségével. A nyelvváltozatok közötti funkció- és presztízskülönbség a határokon túl kevésbé van jelen, mint az anyaországban.

Mindezek elismerése és empirikus adatokkal igazolt volta mellett mi is valljuk, hogy a különböző társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális körülmények között természetes nyelvhasználati, kommunikációs funkcióbeli eltérések mellett „a magyar nyelv megőrizte viszonylagos szerves egységét” (Péntek 2010: 18; vö. még Lanstyák 2000: 229; Csernicskó szerk. 2003: 251; 256–257); „a (kisebbségi) magyar nyelvi változatok részei a standard magyarnak, annak regionális és kontaktusváltozatai” (Péntek 2007: 313).

A mintavétel és a reprezentativitás kérdései

A mintavétel módszerét kutatási célkitűzéseink határozták meg (vö. Babbie 2003: 204–214; Vargha 2000: 230, Balogh in Kiss szerk. 2001: 162), szempontjaink komplexitása azonban számos problémát felvetett már a mintavétel előkészítési szakaszában is. Mivel kutatásaink empirikus kutatások, a matematikai statisztikai módszer alkalmazhatónak tűnhetne, hiszen a „nyelvészetben is – különösen a szociolingvisztikai vizsgálatokban – alkalmazzák ..., amikor a hipotézis viszonylag nagy, általunk nem ismert populáció nyelvhasználatára vonatkozik” (Vargha 2000: 230, a módszer alkalmazásáról l. pl. Borbély 2001). Vizsgálati célkitűzéseink azonban nem szigorú értelemben vett szociolingvisztikaiak, hanem a szociolingvisztika és a dialektológia érintkező területeihez kapcsolódnak, a hagyományos dialektológiai módszereket egészítjük ki a szociolingvisztikában ismeretes módszerekkel. A nyelvjárási vizsgálatokban a matematikai statisztikai módszernek a valószínűségi véletlen reprezentatív mintára vonatkozó kívánalmai (vö. Babbie 2003: 209) kevésbé alkalmazhatók és nem is szükségesek, ugyanis a

véletlen, reprezentatív mintába bekerülhetnek (esetleg nagyobb arányban is) olyan adatközlők, akik nem a helyi nyelvváltozatot beszélik, másrészt maga az alapsokaság sem olyan nagyságú, hogy más, nem véletlen választású módszerekkel ne lehetne a reprezentativitást biztosítani. Ismeretes az is, hogy „A szigorú értelemben vett reprezentatív mintákkal kapcsolatos nehézségek miatt ma főleg kvótamintákkal dolgoznak a szociolingvisták” (Milroy-Gordon 2003: 33 idézi Kontra 2004: 93). A települések nyelvjárásának, mai nyelvéllapotának, a változások irányának vizsgálatához az adatközlők kiválasztásának elsődleges szempontja az volt, hogy helybeli születésűek legyenek, elsődleges szocializációjuk során a helyi nyelvváltozatot sajátítsák el, ezért még a szülők helyi származását is alapvetően fontosnak tartottuk, így biztosítva azt, hogy az adatközlők a vizsgált települések nyelvjárását a lehető legjobban reprezentálják, de megragadható legyen a változás is. Kutatási módszereinket kezdetektől a magyar hagyományokra építve dolgoztuk ki (Benkő 1990, Kiss szerk. 2001, Sebestyén 1987, 1988, szombathelyi iskola). A hagyományokra építve, de nem kizárólag a hagyományos dialektológiában Európában és Magyarországon is alkalmazott módon, hogy tudniillik „a falunak nem a nyelvét, hanem csak a nyelvjárását” (Kontra 2003: 20), „idős, falusi saját településükről lehetőleg ritkán vagy sohasem kimozduló parasztemberek beszédét vizsgálták” (uő. 2004: 93). Kiindulásunk az amerikai atlaszmunkálatokban már a múlt század harmincas éveiben (Hans Kurath 1939), nálunk a hetvenes évektől meghonosodott mintavételi eljárás, vagyis a vizsgált településekről származó, életkori és társadalmi szempontból rétegződő adatközlők kiválasztása (vö. Bokor 1988: 164–168, Hegedűs 1998: 141; uő. 2005: 27, 74; Kiss 2002: 3–20; Kontra 2004: 93). A rétegzett mintavételi eljárás – a települések társadalmi paramétereinek figyelembevétele alapján (Kiss 1995: 34–35; Balogh in Kiss szerk. 2001: 163) – a szociológiában vagy a statisztikában használt nem véletlen, reprezentatív mintavételi eljárások közül a kvótás vagy kvótamintához hasonlatos (Babbie 2003: 208; Göncz 2001: 154–156).

A fentebb leírtakkal összefüggésben felvetődhet a reprezentativitás kérdése. A szociológiában általában használt reprezentativitás-értelmezések nyelvészeti kutatásokban való alkalmazhatósága szintén számos problémát vet fel (a különféle értelmezésekről vö. Vargha 2000: 232, ill. Babbie 2003: 212). A matematikai statisztika módszere szerint a minta akkor lehet reprezentatív a populációra nézve, „ha mintaválasztásnál a populáció minden elemének (egyedének) ugyanakkora esélyt biztosítunk a mintába való bekerülésre. E megfontolások miatt a statisztika standard mintavételi módszere a véletlen, független mintaválasztás” (Vargha 2000: 232). A dialektológiai adatfelvételben viszont általában nem szokásos a véletlen mintavétel (vö. Balogh in Kiss szerk. 2001: 163), a nyelvjárásgyűjtők meghatározott szempontok szerint válogatnak az adatközlők között (vö. pl. a nagyatlasz gyűjtési módszere), ugyanakkor nem lehet kétségbe vonni azt, hogy az ilyen mintavételből nyert adatok is a nyelvi valóság részei, „a nyelvi valóságnak egy kétségkívül meglévő, a kutatópont nyelv(járás)i átlagához közeli, hiteles képét közvetítheti” (Hegedűs 2005: 73). Mintánk abban az értelemben reprezentatív, hogy a települések meghatározott életkorral és iskolázottsági mutatókkal jellemezhető, helyi nyelvváltozatot beszélő rétegeit – lehetőség szerint a teljes sokaságon belüli arányuknak megfelelően – képviselik, hiszen „... nem szükséges, hogy a minta minden tekintetben reprezentatív legyen; reprezentativitása a konkrét kutatás szempontjából fontos jellemzőkre korlátozódik” (Babbie 2003: 212). Mintavételünk tehát reprezentatív, nem valószínűségi, rétegzett, szelektív mintavételi eljárásnak tekinthető.

Kutatásainkat – Chambers alapelveivel összhangban – kezdetektől meghatározta a függő és független változók korrelációba állítása (Chambers 1995). Három független változóval dolgozunk: életkor, iskolai végzettség, országhatár. Az életkor mint független változó a munkánkat szintén jellemző látszólagosidő-vizsgálathoz (l. Kontra 2003: 61–62) is alapot ad. A szinkron változásvizsgálat követelményeit szem előtt tartva három generáció: idős, középkorú és fiatal nyelvi adatait vetjük egybe, a nyelvhasználat variabilitásának igazolására

pedig különböző, alacsony (A), közép- (K) és felsőfokú (F) iskolai végzettségű adatközlőket kérdeztünk ki. Mintánkban felsőfokú végzettségű a felsőfokú oklevéllel, középfokú végzettségű az érettségivel rendelkező, s mindenki más az alacsony iskolai végzettségű kategóriába kerül. Így meg lehet egymással feleltetni a különböző (határon innen és túli) társadalmi és politikai rendszerek változó és változatos iskolai rendszerét. Mint fentebb már említettük néhány esetben előfordul – különösen az országhatár nem magyarországi oldalán –, hogy a településen nem találunk tösgyökeres felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlőt, ez esetben a szociokulturális változó nem három, hanem kéttagú (A–K). (A nemzet mint független változót a különböző okokból adódó adatközlői hiány miatt nem vontuk be szempontrendszerünkbe, de az adatbázis számos összevetés lehetőségét adja.)

A viszonyítás problémája

A változásvizsgálatban szükség van a viszonyítási alap kijelölésére, „valamit változásban vizsgálni úgy lehet, hogy ha tudjuk, ismerjük azt, amiből kiindult a fejlődés, és ami ma is ott van a fejlődés mögött” (Benkő 1990: 11). Ehhez ismerni kell az adott nyelvjárási hátteret, ehhez viszonyítva állapíthatjuk meg a mozgást, a mozgás irányát, mértékét. A szinkrón változásokat tehát az ún. alapnyelvjáráshoz vagy nyelvjárási mélyréteghez viszonyíthatjuk, azaz a vizsgált területre vonatkozó nyelvjárási, nyelvjárás-történeti szakirodalom adatain túl azoknak az idős, kevésbé mobil, alacsonyabb iskolai végzettségű embereknek az adatait vesszük alapnak, akikre a kódváltás vagy -váltogatás kevésbé jellemző (vö. Kiss in uő. szerk. 2001: 79), így kaphatunk összetettebb és valósághűbb képet a nyelvjárási struktúra egyes részeinek, részrendszereinek eltolódásáról, az egész rendszer átalakulásáról (Hegedűs 2005: 25). Ezért mintánkban az idős generáció a dialektológiai vizsgálatokban alkalmazott mintavételi eljárásnak megfelelően kissé felülreprezentált. Ez mégsem torzítja lényegesen a mintát, mivel az egyes településeken a dimenzionális térképlapok nem a nyelvjárási átlagot (vö. Hegedűs 2005: 27), hanem inkább a nyelvhasználati állapot dinamikáját tükrözik.

Mivel kutatásunk változásvizsgálat, fontos a változás irányának a megállapítása. Kutatási célkitűzéseinknek megfelelően és a dialektológiai (valamint a szociolingvisztikai) szakirodalommal összhangban a viszonyítás másik pólusa a magyarországi standard (köznyelvi) változat (erről pl. Balogh 1990b: 121; Molnár 1999: 31; Sándor 2000: 60; Kiss in uő. szerk. 2001b: 87; Hegedűs 2005: 28–69, 99). A standard többi nyelvváltozattól megkülönböztető jegyeit, funkcióit Tolcsvai Nagy Gábor értelmezése alapján kezeljük (vö. Tolcsvai Nagy 1998: 56–64; ill. vö. még Hegedűs 2005: 15). A standardot kodifikáltsága különbözteti meg a többi nyelvváltozattól, hiszen minden nyelvváltozat normatív, de csak a standard normalizált (Kiss 1995: 74–85). (A norma szociokulturális szabályszerűségként szocioregionális eredetű orientáló mintaként való felfogásáról vö. Barthsch 1985; Tolcsvai Nagy 1998: 32; Heltainé Nagy 2007: 222; a nyelvjárási normáról pl. Balogh 1992: 27; Sándor 2000: 14; Nyírkos 2002: 222).

Munkánk során és többdimenziós térképlapjaink készítésekor a nyelvi változók változatainak egy részét a fenti viszonyítás értelmében a dialektális–standard kontinuum mentén értékeljük és ábrázoljuk.

A köznyelvvél való összevetéshez az alapot az ÉKsz., a RagSz., a VégSz., a MGr. adta. Ugyanakkor nekünk is tapasztalnunk kellett, hogy több esetben nem elegendő a kodifikált normával való összevetés (Balogh 1992: 25–27; Kiss in uő. szerk. 2001a: 39); a nyelvjárások beszélt nyelvi változatok, így a valós nyelvhasználat megragadása érdekében a beszélt köznyelvhez is viszonyítanunk kell (hasonlóan az ikes ragozás paradigmataágjainak minősítésekor is).

Mivel kutatásaink a mai Magyarország határain túlra is nyúlnak, felvetődik a kérdés, hogy alkalmazhatjuk-e a magyarországi standardhoz, illetve beszélt köznyelvhez való viszonyítást a határon túli nyelvhasználat bemutatásához, hiszen a köznyelviség alakulása, jelenléte,

mértéke, szintere más a határon túl (erről még a korábbi hivatkozások mellett Tolcsvai Nagy 1998: 63; Molnár 1999: 32); ami Magyarországon regionalizmus, az a kisebbségi környezetben nem tekinthető annak [„mivel (lehetséges, hogy) ténylegesen egyedüli élő formák”: Lanstyák 1995: 220)]. Adataink (és térképlapjaink) is igazolják, hogy „bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái átnyúlnak az országhatáron oly módon, hogy az elsődleges központban (Magyarországon) regionálisak, szubstandardak, egy (vagy több) másodlagosban viszont standardak lehetnek ..., s természetesen nem az elsődleges központ standardjának szubstandard változatai”-ként (Lanstyák 1995: 219) kezelhetjük őket. Egyetértünk Heltainé Nagy Erzsébettel, hogy „A mai magyar nyelv nem többközpontú, hanem inkább többváltozatú, a közös nyelvi norma mellett kisebbségi anyanyelvváltozatokban jelenik meg” (Heltainé Nagy 2007: 221). Magunk a kutatás kiindulópontjából adódóan anyaországi szempontból közelíthetünk, így tudjuk megragadni és bemutatni azt, hogy a trianoni politikai határ hogyan hatott a nyelvhasználatra a határ két-két oldalán, mi jellemzi a XX. század végi nyelvállapotot. Térképlapra is vetített adataink így tudnak adalékot adni a különböző beszélőközösségek nyelvhasználati normarendszerének működéséhez, a különböző társadalmi és nyelvi szocializáció során megismert nyelvváltozat(ok) adott közösség (és annak rétegei) által elismert értékének változásához, valamint a nyelvi változók változatainak szociokulturális, szocioregionális okokkal összefüggő választásához (vö. Tolcsvai Nagy 1998; Heltainé Nagy 2007: 222).

Az adatok informatizálásával, ábrázolási alapelvekkel összefüggő kérdések

Az adatok informatizálásához olyan szoftvert, illetve kezelőfelületet kellett kifejlesztünk, amely biztosítja a korábban említett sokrétű célkitűzések alapján gyűjtött és kódolt korpusz bevitelét; lehetővé teszi annak többszemponthú lekérdezhetőségét, a változatok használati gyakoriságának mennyiségi (darabszám szerinti és százalékos) megjelenítését; továbbá tartalmazza a többdimenziós térképezéshez szükséges összefüggések kimutatását (a megfelelő adatok egymásra vonatkozathatóságát, illetve függő és független változók korrelációba állítását, mennyiségi mutatókkal való ellátását stb.). Az informatizálás során felmerülő problémákról és a saját szoftver fejlesztésének indokoltságáról korábban már több tanulmányban és előadásban is részletesen beszámoltunk (vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai 2010: 139–146; uők: 2011: 179–186).

Célkitűzéseinkkel összhangban adataink térképlapokra vetítéséhez kidolgoztunk egy olyan ábrázolási technikát, amely alkalmas arra, hogy a nyelvi adatokat a tér, idő és társadalmi dimenziók metszéspontjában elhelyezve kartográfiailag mutassa be a nyelvnyelvhasználatot jellemző dinamizmust. A társadalmi változók térképlapra vetítésével láthatóvá válhat a nyelvi változók társadalmi disztribúciója, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Pontosabban megrajzolható a vizsgált jelenségek izoglosszája, de láthatóvá válik az izoglosszán belüli tagolódás, előrevetíthető az izoglossza várható módosulása. Fontos megjegyezni, hogy az izoglosszán belüli szinkrón dinamizmus megragadását több szinten is lehetővé tesszük. A társadalmi megoszlás okozta dinamizmus mellett a nyelvi változók változatainak (variánskombinációk) szintjén is érzékeltetjük a lehetséges elmozdulásokat, változásokat. Ezen célkitűzéseink megvalósítása szükségessé tette, hogy a függő és független változók korrelációja bonyolult viszonyainak bemutatására többféle típusú térképlapot készítsük. [A térképlapok típusairól vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai in P. Lakatos–Pethő (szerk.) 2012: 35–52]. Eddig elkészült térképlapjaink bizonyítják, hogy a dimenzionális ábrázolási módszer olyan összefüggések felismerését is lehetővé teszi, melyek a hagyományos nyelv földrajzi ábrázolással rejtve maradnak. A térképlapok technikailag statikus térképlapok, az adatbázis %-os adatai alapján (az egyes változatokhoz kapott %-os adatok adják az ábrázolás alapját) egy (vektorgrafikus) rajzolóprogrammal a Corel Draw-val

készültek. Azért nem térinformatikai szoftvert választottunk a szerkesztéshez, mert egyrészt nem szükségesek a koordináták (nem georeferált), másrészt egyszerre több dimenziót (kartodiagramokat) mutatunk be egy pont mellett, egy településhez kötötten.

Az ábrázolási alapelveket a különböző térképlaptípusokkal összhangban úgy dolgoztuk ki, hogy tükrözzék a választott elméleti kereteket, alapelveket. A dimenzionális szemléletnek megfelelően a területi dimenziót a szokásos térképészeti eljárásokkal (településnevek, országhatár vonala) és különböző alapszínekkel jelezzük. A függő és független változókat mértani formákkal (kör, téglalap) jelöljük, korrelációjukat, a nyelvi variánsok társadalmi disztribúcióját mellérendeléses módszerrel érzékeltetjük. A nyelvi (függő) változók (használati gyakoriságot is feltüntető) jelei (a kör különböző színű, satírozású, kitöltésű stb. változatai) mellett két oszlopban a két társadalmi változó, az életkor és az iskolai végzettség különböző alcsoportjait különböző színű téglalapokkal, bennük a százalékos gyakorisági arányokat tükröztetve jelöljük. (Ábrázolási módszerünkről vö. T. Károlyi–P. Lakatos 2006: 86–95; P. Lakatos–T. Károlyi 2007: 300–308.)

Több elméleti és módszertani problémát vetett fel a függő, nyelvi változók térképlapon való megjelenítése. Az egységes álláspont kidolgozásának szempontjából ugyanis fontossá vált a szakirodalomban is többféle értelemben tárgyalt nyelvi változó/változat, a standard és ezzel összefüggésben a nyelvi norma fogalmának általunk elfogadott körülhatárolása. A nyelvi változót elsősorban Labov (1972), a magyar nyelvtudományban pedig Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella (1997, 1998) és Kontra Miklós (2003) értelmezésében használjuk. A standard értelmezéséről l. fentebb.

Munkánkban – kutatási célkitűzéseinknek megfelelően – a nyelvi variabilitást adó, tükröző változatok alábbi típusait különböztetjük meg (ezek ábrázolástechnikai szempontból térképlapjaink két fő típusát is jelentik):

A) Standard–dialektális kontinuum szempontjából releváns változók (pl. *tehén/tehen; adsz/adol*)

B) Standard–dialektális kontinuum szempontjából nem releváns változók (*haragszik/haragudik; vője/veje*).

Az első csoportba tartozó változók standard változatait fehér körrel, a dialektális variánst pedig fekete körrel jelöljük. Ami ezen változatok térképlapokon megjelenített sorrendjét illeti, kutatási célkitűzésünkkel összhangban az első helye(ke)n a dialektális változat(ok) áll(nak). Ebben is elszakadunk azoktól a térképészeti eljárásokban használt módszerektől, amelyek gyakoriság szempontjából rendezték, illetve rangsorolták a térképre vitt jeleket vagy adatokat. Azokban az esetekben, amikor e két pólus valamelyikének meghatározására több ok miatt nem vállalkozhattunk (csak a pillanatnyi nyelvallapotot tárjuk föl), fehér alapon különböző mintázatú jeleket alkalmaztunk. A variabilitás ezekben az esetekben nem a dialektális – standard kontinuumon való elhelyezkedésből, elmozdulásból adódik, hanem például nyelvtörténeti okokkal, variabilitást eredményező nyelvtörténeti tendenciákkal magyarázható (pl. egyes tőtípusok esetében). Összefügghet a morfológiai és lexikológiai jelenségek nyelvi rendszerbeli sajátosságaival, eltérő variabilitási lehetőségeivel is.

A kettős vagy többes adatok (a kérdőív egy-egy hívómondatára együtt megadott változatok) jelének alapszíne minden esetben szürke mutatva, hogy magukban hordozzák a változás, az elmozdulás lehetőségét, valamilyen instabil állapot jelölőit.

Összefoglaló eredmények

Többdimenziós térképlapok alapján a hármas határ mentét jellemző morfológiai (típus)változók közül azokat elemeztünk, amely változók nyelvtörténeti szempontból, rendszerszerűségükben, területi és használati kötöttségük miatt alkalmasak eredményeink,

ugyanakkor problémafelvetéseink illusztrálására. Megkíséreltük feltárni, hogy az egyes nyelvi változók használatára milyen hatása van a kiválasztott független változóknak, korrelációjuk alapján hogyan tudjuk jellemezni a vizsgált terület nyelvéllapotát, annak változatosságát és változásának lehetőségét; milyen következtetéseket vonhatunk le kutatópontjaink beszélőközösségének különböző szociokulturális rétegeiről. Eredményeink igazolják azt, hogy a nyelvi jelenségek terjedése és visszaszorulása „lehet térbeli, időbeli, társadalmi, szociális, pragmatikai és mindezekben belül, illetve túl nyelvvizszszerbeli” (Juhász 2009: 152).

Kutatási eredményeink alapján a morfológia területéről az alábbi jellemző tendenciákat emelhetjük ki:

1. A dialektális–standard kontinuum mentén elhelyezhető változók esetében a köznyelviesedés folyamata erős, a kiegyenlítődés a nyelvi és a társadalmi változók szintjén is megragadható, ugyanakkor nincs olyan nyelvjárási variáns, amely kihalt volna. Kiavulóban lévő a *kapja/kapi* történeti típusváltozó *-i* személyragos alakja (adatait térképlapra már nem is vetítettük); erősen visszaszorulók az alábbi típusváltozók nyelvterületünket korábban jellemző nyelvjárási változatai: a *szekér/szeker*, a *Sándoréknál/Sándorékhoz* (voltam); a *bírótól/bírónól* és a *Sándoréktól/Sándoréknól* (jövök). Ezen jelenségek nyelvi változó volta megszűnőben van, a köznyelvi forma válik általánossá. A nem dialektális–standard kontinuum mentén elhelyezett változók közül az ikes paradigmataágok változó voltának megszűnését tapasztalhattuk az iktelen személyragok szociális érvényűvé válásával együtt. A többi jelenség variánsokban élése továbbra is a nyelvterület nyelvi/nyelvhasználati változatosságát mutatja.

2. A mesterséges országhatár nyelvi elkülönülést (is) kiváltó tényező, hozzájárult a határon túli területek nyelvjárásba zártságának fenntartásához. Ezzel függ össze, hogy a határon túl általában az eredeti nyelvjárási változatok gyakorisága nagyobb. Ugyanakkor a vizsgált területen nincsenek határfüggő vagy határmetsző változók. Fontos, hogy az országhatár szerepe a nyelvi adatok társadalmi megoszlásában jobban megragadható, mint a nyelvi adatok közötti különbségekben. A nagyobb múltra visszatekintő táji, néprajzi, közigazgatási egységek – bár a politikai országhatárokkal ezek egy része is megszűnt – nyelviileg ma is összekapcsoló szerepűek. Az ebben az értelemben használt regionális kötöttség, regionális azonosság, illetve különbség az országhatár fölé boltozódhat.

3. A nyelvhasználati variabilitásban a humán/társadalmi tényezőknek nagyobb szerepe mutatkozik, mint a területiségnek. A változásvizsgálatok tapasztalatai – az életkorral csökken, az iskolázottsággal növekszik a köznyelvi változatok választási/használati gyakorisága – általában igazolódik (pl. *adsz/adol*, *itthon/itthol*; *Ferenchez/Ferencél* stb. típusváltozók), de adataink (és a követéses vizsgálatok) arra is figyelmeztetnek, hogy ezen tényezőket csak nagyon komplexen, számtalan mikrovizsgálattal lehet feltárni (vö. pl. Juhász 2009: 152).

4. Az attitűd a hármas határ mentén a nyelvhasználatot erősen befolyásoló tényező. A mentális határrá is vált országhatár elkülönítő szerepe ebből a szempontból több jelenség esetében meghatározóbb, mint földrajzi határ volta (erről l. Péntek é. n.). (Pl. a diplomások archaikus nyelvjárási jelenségeket megőrző szándéka, a nyelvjárási jelenségek identitást jelölő szerepének tudatosítása; a fiatalok attitűdje stb.)

5. A morfológiai jelenségek variabilitását, illetve változását a nyelvi rendszer adta lehetőségek jelentős mértékben meghatározzák. Az egyes jelenségek elemzésekor érintettük ezeket, most egy lényeges tényezőt emelnénk ki. Az egy nyelvváltozatban belüli, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztalható alaktani variánsok általában (történeti előzményekből is adódóan) a rendszer, a paradigma „instabil pontjain” jelentkeznek, ennek következménye lehet fakultatívitás, illetve az egyik változat kiterjedése vagy visszaszorulása (vö. Rebrus–Törkenczy 2010: 102, 105, 109, 117) (pl. *adsz/adol*, *szekér/szeker*, *szekéren/szekerén* típusváltozók; ikes ragozás). Elméleti szempontból is izgalmas, hogy milyen „instabilitás” idézte/idézi elő a nyelvjárási változatok megjelenését, milyen tényezők

játszanak szerepet a több lehetőség közti választásban, esetleg valamely jelenség megőrzésében.

6. Az egyes változatok terjedését, illetve kiszorulását meghatározó tényező az a nyelvi érték, amelyet egy-egy nyelvi formának, nyelvváltozatnak tulajdonít egy adott közösség vagy szociokulturális, szocioregionális réteg (vö. presztízs, stigma, hiperkorrekció stb.).

Lexikai vizsgálataink tapasztalatait az alábbiakban összegezzük:

1. Adataink igazolják, hogy a lexikai változók variabilitási lehetőségei lényegesen nagyobbak, mint a morfológiai jelenségeké. A nyelvjárási lexémák sokféleségét a köznyelvi–nyelvjárási oppozíció mellett számos egyéb tényező befolyásolhatja, többek között pl. a multikulturális–multietnikus hatás vagy az elnevezéseket életre hívó eltérő megnevezési szemlélet.

2. A magyarországi kutatópontokon igaz az, hogy a köznyelvi szókincshez való közeledés elsősorban a valódi tájszavak visszaszorulásában, a köznyelvi megfelelőhöz való fölcserélődésben nyilvánul meg (vö. Hegedűs in Kiss szerk. 2001: 383). Kisebbségi helyzetben viszont a valódi tájszavak státusza sokkal erősebb (vö. Molnár 1999: 127), a kisebbségi nyelvjárási beszélő – az ismert okok következtében – kevésbé érzékeli/érezkelheti a lexémák táji voltát. (l. pl. LEX. 41. *sárgarépa*, LEX. 43. *bab*, LEX. 46. *csipkebogyó*, LEX. 122. *sündisznó* térképlapok; a LEX. 132. *baromfi* az adatbázisban).

3. Ennek megfelelően a határon innen a köznyelvi és dialektális, a határon túl több tájnyelvi lexéma egymás mellett élése a jellemző, illetve úgy is fogalmazhatunk, hogy az anyaországban a tájszavak heteronímái (tautonímái), az államhatáron túl a tájszavak szinonímái adják a tagoltságot (vö. Hegedűs in Kiss szerk. 2001: 380–381).

4. Láthatjuk azt is, hogy a *jelentésbeli tájszavak* köznyelvitől eltérő jelentései az anyaországban gyorsabban szorulnak vissza, mint kisebbségi környezetben (vö. LEX. 57. *rozs* 'gabona' variánsai).

5. A nemzedékek közötti eltérés mindenhol jelentős, az életkorral együtt csökken a nyelvjárási jelenségek száma és használata (vö. pl. LEX. 46. *csipkebogyó*, LEX. 122. *sündisznó* variánsai). Az életkor a határon túl talán kevésbé befolyásoló tényező, Magyarországon az idősebbek is gyorsabban elsajátítják a köznyelvi, átmeneti változatokat. A határon túl pl. általában még nincs számottevő különbség a középkorúak és a legidősebbek nyelvhasználata között, míg a határon innen a középnemzedék anyagát (a nyelvjárási és a köznyelvi variánsok egymás mellett élése mellett) már egyértelműen a köznyelvhez közeledés jellemzi.

6. A nyelvi tudat, a nyelvi attitűd erősen befolyásoló tényező. Elmondhatjuk, hogy a vizsgált településeken a nyelvjáráshoz való pozitív viszonyulás a jellemző. A határon túl az együvé tartozás, az anyaországgal való kapcsolat szükségessége, a sokszor megható érzelmi kötődés, a „csak ez van nekünk” – érzése a nyelvjárás őrzését biztosító tényező.

7. A valódi tájszók ismeretében az országhatár két oldalán fekvő beszélőközösségekben különböző kulturális viszonyulás körvonalazódik. Az a tény, hogy kisebbségi beszélőközösségekben a valódi tájszók a denotátum kiavulása után is ismertek minden életkori és iskolai végzettség szerinti csoportban azt igazolja, hogy a kisebbségi beszélőközösségekben az „emlékezés (a múlthoz való viszony), az identitás és kulturális folytonosság (hagyományteremtés)” (vö. Assmann 2004: 16) sokkal erősebb közösségi szervezőerő, mint a többségiekben.

8. A nyelvi, etnikai kontaktusok tüzetesebb vizsgálata igazolta, hogy egy-egy fogalom megnevezésében még egyetlen régióban, sőt egy településen is egymás mellett élhetnek az idegen környezeti nyelv különböző nyelvjárásaiból átkerült jövevényszavak (l. pl. LEX. 46. *hecsedli/hecserli* : *hecsepecs/ecsepecs*; LEX. 86. *lajbi/lajbli* térképlapja).

9. A kognitív szemlélet elméleti kerete a dialektológia számára is adhat új szempontot. A „hagyományos” megközelítésben legtöbbször „téves adatként” kezelt változatok egy része

kognitív keretben értelmezhető. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a nyelvjárási területek lexikai heterogenitása mögött milyen, a kognitív nyelvészet segítségével magyarázható jelenségek húzódnak; mi adja a jellemzően nem inherens variabilitás alapját. 10. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági elemzését kognitív nyelvészeti szempontokkal és szóföldrajzi vizsgálatokkal összekapcsolva lehetővé válhat a valóság eltérő nyelvi tagolásának egyszerre kognitív és területi, ún. „kognitív térkép” szerinti bemutatása.

Adatbázisunk, térképlapjaink, illetve kérdőívünk címszavai számos egyéb megvizsgálható/megvizsgálendő problémát vetnek fel a nyelvjárási, beszélt nyelvi morfológiai, lexikai jelenségek kérdésköréből.

Többdimenziós térképlapjaink igazolták, hogy az északkeleti hármashatár menti nyelvhasználat változásában fontos szerepe van az országhatárnak, a sajátos geopolitikai helyzetnek, de meghatározó az a peremhelyzetből adódó multikulturális–multietnikus hatás is, amely a régiót jellemzi, s amely a nyelvmegőrzés szempontjából a határ mentén erősebb az országhatár – politikai, gazdasági, mentális stb. voltából adódó, a magyarországi standard terjedésével is összefüggő – elkülönítő funkciójánál. Eredményeink azt mutatják, hogy azokon a mikroterületeken a legnagyobb a nyelvi variabilitás, ahol a globális és regionális tényezők hatásai – köznyelv, országhatár, multikulturalitás – leginkább összegződnek.

Munkánkban a nyelvhasználat változatosságának és változásának vizsgálatával a köznyelviesedés kétségtelen folyamatát, az átmenetiség jellemzőit árnyaltan, a különböző nyelvi és nyelven kívüli okok és hatások összefüggésrendszerében, új módszerek és szempontok alkalmazásával igyekeztünk a lehető legsokoldalúbban érzékeltetni és láttatni.

II. Egyéb eredményeink

A projekt kutatási tervében megfogalmazottakon túl elkészítettük kutatócsoportunk weboldalát (<http://www.szocdial.nyf.hu>), ahol bemutatjuk kutatásainkat, célkitűzéseinket, eredményeinket stb., többek között a kutatás témakörében elkészített publikációink, illetve a megtartott előadások jegyzéke elérhető, valamint néhány mintatérképlap is látható. A weboldalon keresztül egy link segítségével lehetőség lesz – a szakmai részjelentés zsűrijének javaslatát örömmel fogadva és felhasználva – a Google Earth-en az adott településekhez rendelve térképlapok megjelenítésére.

III. A kutatás eredményes folytatását befolyásoló tényezőkről

1. A kutatómunkában résztvevők személyében az eredeti tervekhez képest változás nem történt.

2. A költségtervtől operatív tevékenységeket érintő módosításokkal tértünk el az OTKA előzetes engedélyével. Teljes vagy részmunkaidejű alkalmazások esetében a TBK-3955/2012.0514, TBK-6124/2012.0830, TBK-203/2012.0106 és TBK-7453/2011.0809 iktatószámú, a Társadalom- és Bölcsészettudományi Kollégium elnöke által jóváhagyott kérelmekben megfogalmazott indokok alapján.

A készletbeszerzés költségét illetően a TBK-6603/2012.0914 és a TBK-7453/2011.0809 iktatószámú, a Társadalom- és Bölcsészettudományi Kollégium elnöke által jóváhagyott kérelmekben megfogalmazott indokok alapján.

A beszámolóban hivatkozott irodalom

- Assmann, Jan 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Babbie, Earl 2003. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Bokor József 1988. Egy élő beszélt nyelvi lexikológia kérdései. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 164–168.
- Balassa Iván–Ortutay Gyula 1979. *Magyar néprajz*. Corvina, Budapest.
- Balogh Lajos 1990a. A táji nyelvváltozatok kutatása. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A., Studia et Dissestations, 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 84–97.
- Balogh Lajos 1990b. A nyelvi regionalitás szintjei. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A., Studia et Dissestations, 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 121–133.
- Balogh Lajos 1992. A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 23–31.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. Az anyaggyűjtés módja. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. 162–163.
- Bartsch, Renate. 1985. *Sprachnormen: Theorie und praxis*. Max Niemeyer. Tübingen.
- Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai szimpozion*. VEAB, Veszprém. 9–22.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and Its Social Significance*. Blackwell, Oxford.
- Csernicskó István szerk. 2003. *A mi szavunk járása*. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. PoliPrint, Ungvár.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 152–171.
- Hegedűs Attila 1998. Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 139–143.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–408.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2007. Nyelv, hatalom, norma összefüggései a 20. századi magyar nyelvvelésben. In: Hoffman István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 215–224.
- Juhász Dezső 2002a. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós szerk.: *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–153.
- Juhász Dezső 2002b. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudománysszemléleti kérdések. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- Juhász Dezső 2003. Néhány gondolat a nyelvjárások veszélyeztetettségéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 255–259.
- Juhász Dezső 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*, Szombathely. 133–138.
- Juhász Dezső 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és*

- dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 151–160.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95: 418–425.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Kiss Jenő 2001a. A nyelvjárási jelenségek. In: uő. (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest. 38–41.
- Kiss Jenő 2001b. A nyelvjárásleírás módszertani kérdései. In: uő. (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest. 82–91.
- Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- Kolláth Anna 2005. *Magyarul a Muravidéken*. Maribor. Zora 39.
- Kontra Miklós szerk.: 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Kontra Miklós 2004. Lesley Milroy–Matthew Gordong, Sociolinguistics: Method and Interpretation. (ismertetés) *Magyar Nyelv* 100: 91–99.
- Kósa László–Filep Antal 1975. *A magyar nép táji–történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kurath, Hans 1939. *Handbook of the Linguistic Geography of New England*. Providence: Brown University, for ACLS. [2nd ed., rev., New York: AMS Press, 1973.]
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2006. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármas határ menti korpuszban. *Magyar Nyelvjárások* 44: 83–96.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2007. Társadalmiság a területiségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK 228. sz. Budapest. 300–309.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2010. A hármas határ mentén gyűjtött korpuszok feldolgozási lehetőségeiről. In: Hári Gyula (szerk.): „*Végtelen a tér, mely munkára hív*”. Köszöntő könyv Révay Valéria tiszteletére. Veszprém. 139–146.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2011. A hármas határ menti korpusz informatizálásának előkészítési munkáiról. In: Kozmács István és Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt*. Írások Sándor Anna tiszteletére. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. 179–186.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2012. A többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok típusai. In: P. Lakatos Ilona–Pethő József (szerk.): *Elméletek és módszerek III*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza. 35–52.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 119: 213–236.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
- Milroy, Lesley–Gordon, Matthew 2003. *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Blackwell Publishing.
- Molnár Zoltán Miklós 1999. *Nyelvföldrajzi–szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai III, Szombathely.
- Nyirkos István 2002. A nyelvjárási norma természetéről. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpózium*. Szombathely. 219–225.
- Péntek János 2007. Stílus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: Hoffman István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 311–316.

- Péntek János 2010. Változatok és változások a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 106: 14–23.
- Péntek János é. n. *A határok és a magyar nyelv(észet)*. Kézirat.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2009. Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 99–121.
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Sebestyén Árpád 1987. Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjárás-kutatásunkban. *Magyar Nyelv* 83: 507–516.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargha András 2000. A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. (A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.) MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 231–237.